

SANOBAR TO‘LAGANOVA,

*O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori (DSc)*

TURKIY TAFAKKUR VA FIKR ADABIYOTI

(Tohir Shokirning “Turkistonda turk mafkurasi va Alisher Navoiy” maqolasi xususida)

Annotatsiya: Maqolada turk olimi Tohir Shokirning (Chig‘atoy) turk mafkurasi shakllanishida Alisher Navoiyning o‘rni masalasiga bag‘ishlangan kuzatishlari o‘rganilgan. Tohir Shokir turk tafakkuri tarixida iz qoldirgan M.Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, A.Yassaviy faoliyatining Navoiy dahosiga ta’siri masalasiga ham alohida urg‘u beradi. Olim Navoiy shaxsiyatini uning ijodi bilan bir butunlikda o‘rganishni ma’qullaydi. Olimning maqolasida turk tafakkuri va fikr adabiyoti shakllanishida A.Navoiyning ijodi millat tarixida alohida sahifa bo‘lib qolishi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: turk mafkurasi, turk tafakkuri, fikr adabiyoti, A.Navoiy, mutafakkir.

Abstract: The article examines the role of Alisher Navoi in the formation of the Turkish ideology of the Turkish scientist Tahir Shakir. Tahir Shakir also emphasizes the influence of M. Kashgari, Yusuf Khos Hajib, A. Yassavi, who left a mark in the history of Turkish thought, on Navoi’s genius. The scholar favors studying Navoi’s personality as a whole with his work. It is revealed that A. Navoi’s work will remain a special page in the history of the nation in the formation of Turkish thought and thought literature.

Key words: Turkish ideology, Turkish thinking, literature of thought, A. Navoi, thinker.

Turk tafakkuri tarixi va tadrijida hazrat Alisher Navoiyning xizmati nihoyatda buyukdir. Alisher Navoiy ijodi dunyo madaniyati xazinasining yorqin sahifalaridan biri sanaladi. Ulug‘ shoir ijodiy merosi o‘zligini anglash va kamolga yetishi yo‘lidagi insoniyat qo‘lga kiritgan ulkan yutuqlaridan biri hisoblanadi. Alisher Navoiy ijodiga qiziqish, uning asarlarini tadqiq etish va qaytadan nashr etish, o‘zga tillarga tarjima qilish dunyo adabiyotshunosligida eng muhim masalalaridan biri bo‘lib, navoiyshunoslik ilmi muhim bir sohaga aylanib ulgurgan. Alisher Navoiy ijodi barcha zamon va turli makonlarda ahli ilmning e’tiborini tortib kelgan va bu adabiy tarixiy jarayon uzoq muddat davom etadi.

XX asrning avvalida yangi o‘zbek adabiyoti negizida milliy adabiyotshunoslik shakllandi. 1919-yilda Fitrat nashrga tayyorlagan “Insoniyat haqinda Navoiyning fikri” nomli risola bosilib chiqadi. Kitob “Hayrat ul-abror” dostonidan olingan parchalardan tashkil topadi. “O‘zbek adabiyotidan namunalar” ham shu harakatning amaliy natijalaridan biridir. Turkistondagi ma’rifatparvarlar millat istiqboli yo‘lida 1921-1927 yillarda bir qancha yoshlarni Germaniyaga o‘qishga yuboradi. Ular orasida Tohir Shokir (Chig‘atoy) ham bo‘lib, uning Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Maxtumquli va Abay ijodi bilan bog‘liq bir qancha maqolalari chop etilgan. Berlinda tahsil olib dunyo madaniyati bilan tanishgan Tohir Shokir saboqni tugatib, Turkistonga emas Turkiyaga qaytishga majbur bo‘ladi. Vatanda bo‘layotgan siyosiy-mafkuraviy kurash, qatag‘on siyosati va yurtga qaytgan saboqdoshlarining ayanchli qismati unga dars bo‘ladi. Sotsiologiya fanlari doktori professor Tohir Shokir Roziqboy o‘g‘li umrinning oxirgacha Anqarada

yashab, faoliyati davomida Turkiston qayg'usi, milliy ruh va milliy madaniyat mavzusiga e'tibor qaratdi. Tohir Shokir "Yosh Turkiston" nomli jurnalda mudir vazifasida xizmat qiladi. Mazkur nashr dunyoning turli burchaklari: Germaniya, Turkiya, Saudiya Arabistoni kabi diyorlardagi muhojirlarni Turkiston bilan bog'liq yangiliklardan xabardor qilib turgan. Olim yurtidan yiroqda bo'lsa-da, ammo qalbi Vatan ishq bilan band ekanligini ijodiy merosi misolida ko'rish mumkin.

Tohir Shokir haqida o'zbek matbuotida bir qancha maqolalar berilgan. Navoiyshunos olim Suyima G'aniyeva tomonidan Tohir Shokirning "Turkistonda turk mafkurasi va Alisher Navoiy" nomli maqolasi 2011-yilda "Alisher Navoiy ijodida milliy mafkura" nomi ostida o'zbek kitobxoniga havola qilingan. 2022-yilda zahmatkash olim Sirojiddin Ahmad tomonidan Tohir Shokirning "Tanlangan asarlar. (Turkistonda turk mafkurasi va Alisher Navoiy) nomli kitobi nashr etildi". Olim "Toshkentda tug'ilib Anqarada porlagan yulduz" nomli so'zboshisida Tohir Shokir haqida ma'lumot berib, uning tanlangan maqolalariga qisqacha sharh bergan. O'tgan asr avvalida Turkistondan oltmishdan ortiq talaba tahsil olgani Germaniyaga borishadi. Turli sohaning yetuk mutaxassisi bo'lib yetishgan vatandoshlar yurtga qaytib sovet hukumati tomonidan turli bahona fitnalar orqali ta'qibga olinib, qatl ettiriladi. Shu bois ko'pchiligi yurtga qaytishni istamaydi. Turkistondan Germaniyaga borib tahsil olganlar orasida Tohir Shokir ham bor edi. Tohir Chig'atoy taxallusi bilan faoliyat yuritgan olim Turkiston diyori madaniyati, tarixi, san'ati va adabiyoti bilan bog'liq jiddiy tadqiqot olib boradi. Uning "Turkistonda turk mafkurasi va Alisher Navoiy" nomli turkum maqolasida turk tafakkuri, turklik ruhi bilan bog'liq mulohazalar berilgan. Maqolada turkiy birlik, turk adabiyoti, turk ruhining o'ziga xos ahamiyatli jihatlari tadrijiy ko'lamda yoritib beriladi.

Olim hazrat Navoiy ijodiga bag'ishlangan maqolasida ikki muammoni ochib berishni maqsad qiladi. 1. Turkistonda turk mafkurasi. 2. Alisher Navoiy ijodi va turkiy tafakkur masalasi. Olim Navoiy fenomenini ochib berishda turkiy tafakkurning qadim ildizlariga nazar soladi. Muallif ta'kidlaganidek, "Alisher Navoiyning milliy turmush va tariximizdagi o'rnini bir darajag'a qadarginada oydin ko'ra bilamiz uchun milliy mafkuramiz, turmushimiz, adabiyotimizning unga qadar kechirganlarini" eslab o'tish lozim. Ulug' shoirning millat tarixidagi o'rni haqida shunday yozadi "...bir chog'da milliy kurash bayrog'ini o'rtag'a olib chiqqan, milliy til va turmushimizni tahlikadan qutqorg'an mutafakkir, buyuk turk shayxi Ahmad Yasaviy bo'lsa, unga to'luq forum(-forma)ni berib muvaffaqiyat tojini kiydirib ketgan-da Alisher Navoiy edi".

Olim turk ulusi va turk ruhi masalasi kesimida Turkiston tarixiga nazar soladi. Turkistondagi turklikning Navoiygacha bo'lgan madaniy va adabiy davrining yirik polotnosini yaratadi. Islomdan oldingi davrda xalq og'zaki ijodidan tashqari yozma manbalarni Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'oti-t-turk" asari misolida dalillaydi: "milliy tariximizning bu davri so'ng asarlaridan biri sanaluvchi lozim kelgan "Qutadg'u bilig" o'zi bu jihatdan hech bir shubhaga yo'l qoldirmaslik bir shaklda qat'iyatla isbot etmakdadir". Olim "Qutadg'u bilig"ni milliy ruh va milliy tafakkurning timsoli deb baholaydi. Navoiygacha bo'lgan davrni Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy ijodi orqali kuzatib, milliy til, milliy san'at, turk zavqi qayg'usida fikr yuritib "turk harsi yotlashmoq tahlikasi ostina tusha boshlog'on ondayoq bu til va harsning ona yurti Turkistonda uni qo'rimoq qayg'usi" boshlandi. Muallif Turkistonda arab xalifati, til siyosati, dinda milliylashtirish, muloqot va ilmiy til arab tiliga aylanib qolish masalasi doirasida turklikni "qo'rishga" xizmat qilgan adiblar merosini yuqori baholaydi. Olim "arabliq ta'sirini ma'ruz qolg'on xalqlar forslar" deya tarixdan saboq chiqarishga undaydi. Forslar milliy qadriyatlari negizida islomni milliylashtirishga erishgan xalqlardan biri ekanligini ta'kidlaydi. Turkiy qavm arab va fors tili bosimi ostida o'z ruhidan uzoqlashib ketayotgan pallada Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviyning "kurash bayrog'ini" ko'tarib chiqqaniga ishora qiladi. Olim yana bir masalaga e'tibor qaratdi. O'rta Islom madaniyati davrida ilm bilan mashg'ul bo'lgan "Turkiston turk fikr va bilim

erlari” bu kunda arab ulamosi yoki olimi sifatida tan olinadi, deya kuyunchaklik bilan yozadi. Yoki fors “fikr adabiyotini yaratqon buyuk turk qobliyatlar bu kun ajam” sanaladi. Arab va fors fikr adabiyotiga e’tibor qaratilsa, “eng buyuk hissa biz turklarga tushgani”ni olim misollar asosida ko’rsatadi. Islom madaniyatining ulug’lari Forobiy va Ibn Sino turkistonli turk ekanligi, hatto arablarga tilshunoslikni o’rgatgan “voze’ lison” ham turk ekanligi turk tafakkuri ildizlari qadimga borib ulanishini tasdiqlaydi. Navoiygacha bo’lgan davrda fors tilining ta’siri o’sib “milliy ruh, milliy an’ana, milliy hars unsurlarini” o’ziga qaram qilib olgan edi. Maqolada turk saroylari “tamomila forslandi”, “yot zehniyat” barcha sohani qamrab olganligi, chingiziylar, saljuqiylar davridagi turkiylarning ijtimoiy mavqeyi haqida so’z boradi.

Turklik ruhi, turklik fikr hazrat Navoiygacha bo’lgan davrda tarixda qanday to’lqinlarga uchraganligini muallif kichik maqola misolida yoritib beradi. Navoiyning ijodkor sifatida bo’y ko’rsatishida temuriylarning xizmatiga ham alohida e’tibor qaratadi. Olim shoirni Turkiston turkligining islomiyatdan keyingi “buyuk millatchisi va bu kungi millatchiligimiz negizini to u zamon solib berib ketgan, bir mutafakkir mafkurachi va kurashchan millatchi” deb ataydi. U buyuk faylasufni “Turk ulusi” ta’birini qaytadan Turkiston turk saroyi adabiyotina kiritishga muvaffaq bo’ldi deb yozadi. Navoiy fors madaniyati bosimi ostida islomiy aqida masalalariga ham juda hushyorlik bilan munosabatda bo’ladi. Olim diniy jamoat masalasi va milliy madaniyat orasidagi farqni aytib, o’rta “qo’yg’an va uni ilmiy mafhumda izoh etishga ilk urung’onda Navoiydir”- deya ulug’ shoir faoliyatining ijtimoiy-ma’rifiy tomonlariga urg’u beradi. Temuriylar davrida turk saroyida milliy tuyg’uni qoniqtirarlik darajada milliylashib “yetmagan bo’luvi kerakki, Navoiy eng ko’p g’ayratini bu maydonda sarf etdi”. Temur davrida “turk tili fors tilina qarshi zafar qozonimishdir” deb yozadi muallif. Olim A.Navoiy dahosining tarix sahnasiga chiqishida qanday omillar xizmat ko’rsatganligini asosli va mantiqli dalillar yordamida ochib beradi. Navoiy ma’naviy shaxsiyatini amirlik, vazirlik hamda san’atkorlik nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Muallif shoir ijodiy merosini tadrijiy sur’atda izohlashga harakat qiladi. Navoiyning fors tilida mashhur bo’lgan asarlariga manzuma tarzda turkona yozgan bitiklari nomma-nom sanaladi. “Dostoni Bahromgo’r va yo “Sab’ai sayyora” Nizomiyning “Haft paykar” nomli asarina turkcha naziradir”. Navoiy diniy hukmlar masalasida ham qa’tiy tartibni mezon bilgan. “Arba’in”, “Siroj ul muslimiyn”da islomiy asoslarni turkchada yozib, “xalqni dinlashtiruv va diniy milliylashtiruv” nazariyasini Yasssaviydan so’ng sharaf bilan davom ettirdi, deb ta’kidlaydi. Tohir Shokir maqolasida *fikr adabiyoti, fikr maktabi vakillari* so’zlarini ishlatadi Fikr adabiyoti so’zini bir o’rinda tasavvuf bilan teng ma’noda qo’llaydi.

Alisher Navoiy kamtarlik bilan “fikr adabiyoti ustozlarini hurmat ila “yoziylarini tarjuma” deb qayd etadi. Bu esa yot zehnlilarga qo’l kelab so’zni turli ma’noda qo’llab shoirni kamsitishga harakat qilishdi. Bertels “Matiq ut-tayr” va “Lison ut-tayr”ni qiyoslab shunday xulosaga keladi. “Attordagi latif fantaziy (fantaziya) yerina Navoiyda mantiq kechdi. Attorda o’lduqcha zaif ko’ringan didaktik tamoyili Naoviya daho kuchlu, daho sarih (aniq, oydin) ko’rundi” deya oradagi ayirmaning ochib berganligini olim misollar yordamida yoritib beradi. Navoiy turk “ruhi-na uyg’un ahloqiy-falsafiy” asarlar yozib “fors ruhina, rindiy falsafa”ga ergashmadi. Shoir butun faoliyati davomida milliy mafkurani shakllantirishga, “turk ruhi, turk rangi, turk fikr adabiyoti”ni “yakqalam” qilishga intildi va muvaffaqiyat qozondi. “Iymoni zaiflashib ketgan saroy doirasi miyalarini tozalab to’g’ru milliy yo’lg’a solmoqchi” bo’ldi va maqsadiga yetdi. Navoiy “Muhokamat ul-lug’atayin” asarida ikki tilni qiyoslab, fors tilini kamsitmagan holda “ilmiy haqiqat” orqali turk tilining imkoniyatlarini asoslab berdi.

Olim Alisher Navoiy turk tilini “yot ta’sirdan tozaladig’i”, turk san’ati va turk madaniyatini “haqirlikdan qurtarib” mavqeyini ko’tarishga xizmat qilganligini misollar yordamida yoritib

beradi. Shoir asarlari bilan tanishish istagida oʻzga tildagi olimlar uning asarlari orqali turk tili ohanglari bilan tanishdi. Navoiy turk tafakkuri va milliy tuygʻularni asarlariga singdirgan ulugʻ mutafakkir sifatida millat tarixida alohida sahifa boʻlib qoladi. Tohir Shokirning mazkur maqolasi fikr izchil tarzda berilishi, mantiqiy mushohadaga boyligi bilan ahamiyat kasb etadi. Olimning Navoiy shaxsiyatini butun qirralari bilan ochib berishga qaratilgan yozilmasi navoiyshunoslikda oʻziga xos oʻrin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Turdiyev Sh. *Ular Germaniyada oʻqigan edilar. Sharq yulduzi. 1992-yil, 10-son.*
2. Alijonov M. *Vatanga qayta olmagan Chigʻatoy hikoyasi.* <http://oyina.uz/kiril/article/2048>.
3. Tohir Shokir. *Tanlangan asarlar. (Turkistonda turk mafkurasi va Alisher Navoiy).* Toshkent.; 2022. Info Capital Group.

